

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 117 1996

Svenska Litteratursällskapet

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark

Stockholm: Ulf Boëthius, Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Umeå: Anders Pettersson

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktör: Docent Ulf Wittrock

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,

Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till docent Hans-Göran Ekman (uppsatser) eller docent Claes Ahlund (recensioner), Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Samtliga insända uppsatser granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall först lämnas i form av utskrift, och efter antagning också på diskett. Maskinskrivna texter accepteras inte. Bidrag lämnade senare än 30 juni 1997 kan ej publiceras i *Samlaren* 118 1997.

ISBN 91-87666-11-1

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Gotab, Stockholm 1997

in i maj–juli 1950, alltså ett par månader efter premiären på Cullbergs *Fröken Julie*. Möjligheten föreligger alltså att Sjöberg direkt eller indirekt tagit del av baletten och låtit sig inspireras av den.

Med hänsyn till allt detta är det förvånande att förf. jämför baletten inte med Sjöbergs film utan med Anna Hofmann-Uddgrens stumfilm från 1912, alltså en film som tillkommit i en helt annan tid med andra förutsättningar och som dessutom gått förlorad. Att det här rör sig om ett ordlöst medium – stumfilm – kompenserar knappast dessa olägenheter.

Näslunds avhandling bygger till stor del på intervjuer. Dessa är oftast men inte alltid daterade. De tycks heller inte vara kontrollerbara, dvs. bandade. Till detta kommer de problem som ofrånkomligen hänger samman med intervjusituationen: de intervjuades svårighet att dra sig till minnes – jfr s. 57: »minnet är inte hennes [Cullbergs] styrka» – samt risken för medveten eller omedveten omformning av verkligheten.

Illustrationerna, varav flertalet hänför sig till olika balettuppsättningar av *Fröken Julie*, stöder knappast den syntetiserande syn förf. gör sig till tolk för. Men eftersom de är spridda över hela avhandlingen är detta knappast märkbart. Hade illustrationerna i stället sammanställts per inscenering eller – ännu hellre – per koreografisk situation, hade man fått en tydligare bild av skillnaden mellan de olika uppsättningarna.

Typografiskt hade man kunnat önska sig en avh. där boktitlar genomgående anfördes på samma sätt och inte som nu inom anföringstecken i brödtexten och kursiverade i noterna; där mellanrubriker figurerade i kursiv och inte genom understrykning; och där antalet tryckfel starkt reducerats.

Balet är en flyktig och svårfångad konst. Också en videoregistrering är trots allt en 'förfälskning' av den egentliga balettens tredimensionella verklighet. Det innebär stora problem för den som forskar på danskonstens (liksom på teaterkonstens) område. Vilket i sin tur ironiskt nog innebär att den av koreografen inte ursprungligen avsedda gestaltungsformen – TV-baletten – erbjuder forskningsmässiga fördelar.

Trots de lakuner och problematiska inslag som ovan påtalats, är det uppenbart att Erik Näslund skrivit en på många sätt initierad och väldokumenterad balettmonografi. Han har samlat in åtskilligt intressant material via intervjuer medan tid ännu är. Bara det är en pionjärgärning. Avhandlingen, som tillkommit vid sidan av en febril chefsverksamhet vid Dansmuséet i Stockholm, är ett välkommet bidrag till den ännu – också internationellt – ganska sparsamma litteraturen på området. Må den följas av flera!

Egil Törnqvist

Valborg Lindgärde: *Jesu Christi Pijnos Historia Rijmwijs Betrachtad. Svenska passionsdikter under 1600- och 1700-talet*. Litteratur teater film, Nya serien 12, Lund University Press 1996, 429 s.

Få känner sig idag hemmastadda i den andliga diktning som Valborg Lindgärde har studerat. Men den som ger sig tid att läsa föreliggande lärdomsarbete finner att

man här har att göra med litteraturhistoriskt centrala företeelser: dikter som nådde en stor publik och ett retoriskt och litterärt tänkande som förklarar mycket som är svårbegripligt i äldre diktning. Avhandlingens omfång är stort, och även om framställningen nog skulle ha vunnit på att kortas, skall det först som sist sägas att Lindgärdes avhandling är ett mycket väl genomfört litteraturhistoriskt forskningsarbete.

I avhandlingen behandlas svenska passionsdikter från 1600- och 1700-talen – alltså dikter om Jesu Kristi lidande och död. Det handlar om en »blandform mellan andlig brukslitteratur och skönlitteratur med estetiska ambitioner». (s. 168) I inledningen ställs ett antal frågor: »Hur har den 'text' som skildrar Jesu lidande och död tolkats av människor under århundraden? Hur har man sökt formulera sin 'läsupplevelse' i ord och vad är det som formar tolkning och tolkningens uttrycksätt?» (s. 8) Avh.förf. vidgår att frågorna inte kan besvaras i en avhandling – och lovar inte heller att besvara dem som de är formulerade. Men avhandlingens syfte skall ändå sökas i dessa formuleringar. Lindgärde vill studera hur en bestämd litterär genre är gestaltad, och hon vill undersöka hur dikterna har tolkats estetiskt och religiöst. Särskild vikt har lagts vid »meditativa» aspekter.

I första kapitlet presenteras primärmaterialet. Det rör sig sammanlagt om fjorton texter. Äldst är en text av Jonas Nicolai Molillius, *Wärs HERras och Frelsares Jesu Christi bittra Pijnos och Dödz samt Frögdefulla Vpståndelses betänkiande* (1641) och yngst Carl Anders Rooths *Den Lidande Frälsaren* (1787). Mellan dessa faller passionsepik av Johannes Sagittarius, Gideon Rålamb (hans dikt trycks här för första gången i form av ett appendix), Johan Paulinus, Johan Widman, Christopher Tiburtius, Sophia Elisabet Brenner, Jacob Frese, Maria Gustava Gyllenstierna, Carl Georg Carelberg (tryckt 1735, ej 1732 som uppges i avh.), P.A. Bliberg som översatte en text av Johann Adolph Hollenhagen, Eric Stigzelius som översatte Paul Pfeffer, samt slutligen Jöns Bernhard Santesson.

I inledningskapitlet redogörs även för urvalsprinciper. Bland annat har Lindgärde valt »att begränsa undersökningen till de dikter där tyngdpunkten ligger på passionshistorien i mer snäv bemärkelse.» (s. 45) Här görs vidare reflexioner om genrens litteratursociologiska förutsättningar. Grannländernas passionsdiktning presenteras, och det understryks att den svenska passionsdiktningen har sina rötter i tysk tradition. Ett avsnitt behandlar passionsmusik och tonsatta passionsdikter, både i Tyskland och i Sverige, och ett behandlar passionspredikningar och prosabetraktelser. Vi får alltså en gedigen bakgrund till de mediterande passionsdikterna som är avhandlingens primärmaterial. Kapitlet slutar med konstaterandet att passionsdikten säkerligen var »tänkt att visa författarens förmåga att med poetikens regler behandla ämnet men också att tjäna enskild andakt och människans uppbyggelse.» (s. 70)

I andra kapitlet konstaterar avh.förf. att retoriken är den övergripande aspekten på äldre perioders språkliga framställningar. Hon vill framhäva tre sidor av förhållandet mellan retoriken och de versifierade

framställningarna av Jesu lidande: 1) meditationen använder retoriska former och metoder, 2) dikten styrs av poetikens anvisningar och därigenom av retoriken under vilken poetiken sorterade, och 3) »retoriken påverkar och påverkas av *det ämne* som behandlas.» (s. 73) Denna tredje aspekt handlar alltså om en specifik »andlig retorik».

När det gäller den första aspekten stannar Lindgärde inför retorikens argumentfinnande, disponerande och språkligt utformande moment: *inventio*, *dispositio* och *elocutio*. Avh.förf. får här anledning att studera hur passionsdiktarna har använt sig av det retoriska loci-systemet, alltså att genom sofistikerade metoder hämta argument från olika »platser». Vidare studeras hur dikternas uppbyggnad går tillbaka på de konventioner som styr det traditionella talets uppbyggnad, särskilt vad gäller början och slutet. När det gäller den s.k. »andliga retoriken», beskriver avh.förf. det gamla problemet med Bibelns enkla stil. Den klassiska retoriken föreskriver som bekant en nära överensstämmelse mellan *res* och *verba*. Detta innebär att höga ting skall behandlas i en hög stil, vilket skapade problem inom den andliga vältaligheten. Bibeln befanns dåligt motsvara klassiska krav på stilens sublimitet, och en månghundraårig debatt kom att ägnas åt denna konflikt mellan Jerusalem och Athen. I sin hantering av problemet hänvisar Lindgärde till den amerikanska forskaren Deborah K. Shuger, som menar att en kristen genus grande faktiskt fanns, men knappast har uppmärksammats av forskarna. Denna skulle utmärkas av sin betoning av känsla, livfullhet, kraft och intellektuell klarhet.

För den andliga retoriken blir huvudsyftet, menar avh.förf., inte att övertyga utan att överbygga. Det gäller att ge det som har *magnitudo* (upphöjdhet) *praesentia* (närvaro).

I det tredje kapitlet – Om meditation och »Huru Christi lidande skall betraktas» – redogörs för andaktslitteraturens stora betydelse i det äldre kultursystemet. Lindgärde studerar också skillnaderna mellan den katolska och lutherska synen på meditationen. Under medeltiden producerades omfattande handledningar i meditationsteknik; den fromme skulle genom metodiska övningar – t.ex. Ignatius Loyolas *Andliga övningar* – sätta sig i stånd att nå en mystisk förening med det gudomliga. Det är också dessa katolska metoder som hittills mest uppmärksammats av meditationsintresserade litteraturhistoriker, inte minst i Louis L. Martz's efterföljd. Martz' *The Poetry of Meditation* (1954) kastade ett helt nytt ljus över till exempel John Donnes författarskap. I föreliggande avhandling är emellertid de katolska fromhetsövningarna mindre viktiga. Ett huvudsyfte är istället att frilägga hur en specifik luthersk meditationstradition präglade den svenska passionsdiktningen. För Luther handlar det inte om uppnående av »contemplatio», ett ordlöst försjunkande i gudsmötet, eller »unio mystica» – uppgåendet i det gudomliga – utan om noggrann läsning av den heliga skrift. För Luther var meditation ett intensivt skriftstudium och textmemorerande. Avh.förf. pekar på hur *ruminatio* – idisslandet av texten

– är en synonym för meditation. (s. 138) Det aktiva studiet av bibelordet behandlas vad som kallas

»meditativ evidentia». Evidentia är inom retoriken det språkliga grepp med vars hjälp man vill uppnå åskådlighet och närvaro. Poängen är att åhöraren skall känna det som om hon eller han själv är på plats. Detta sker inte sällan genom en starkt uppdriven realism, och greppet användes också inom den andliga diktningen. Det visuella inslaget betonades genom att meditationerna ofta bar beteckningen »betraktelse». Lindgärde visar mycket övertygande hur Jesu lidande återberättas på ett sådant sätt att gränserna i tid och rum överskrids och läsarens affekter påverkas. Detta sker till exempel genom bruk av grammatiskt presens, konkreta och detaljerade skildringar, direkt anföring, utrop etc. Det visar sig också intressant att studera berättartekniska kategorier som »betraktarjag» och »betraktelsesdu», diktjaget och den tilltalade – som inte sällan är betraktarjaget själv. Betraktarjaget i passionsdikterna uppträder ibland som regissör, ungefär som Fredman i epistlarna. Jaget uppmanar t.ex. Judas att tänka om eller talar direkt med Petrus. Avh.förf. konstaterar att »läsaren, som tar del av den skrivna meditationen, förs in i meditationsprocessen tack vare samtalet som meditationens grundstruktur.» (s. 170) Meditativ evidentia är sättet att ge närhet men skall inte förväxlas med mystiska upplevelser av visionär art utan är »ett led i en emotionell och samtidigt intellektuell process.» (s. 173)

I fjärde kapitlet studeras också affekternas plats i diktmeditationerna. Luther förhåller sig kritisk mot överdriven känslsamhet, men under 1600-talet uppträder i andaktslitteraturen en känslös fromhet, som ibland har uppfattats som ny och främmande i lutherdomen. (s. 200) Lindgärde kan visa hur passionsdikterna är affektskapande texter och studerar till exempel *aposiopesis* – den retoriska figur som innebär att talaren överväldigad av sina känslor tillfälligt tvingas avbryta sin framställning. Tårar har också en framträdande funktion, och i avhandlingen ges en lärorik bakgrund till grätens bildspråk och litterära användning.

Det mäktiga femte kapitlet – det är mer än 100 sidor långt – går in på teologiska ting: tolkning och förståelse. Avh.förf. har valt att uppmärksamma två infallsvinklar, dels typologin och dels skildringen av Kristus. Genom rik exemplifiering visas hur typologiska tolkningsmodeller – att händelser och personer i Gamla Testamentet »prefigurerar» företeelser i Nya Testamentet – är centrala i passionsdikterna, särskilt i texterna av Gyllenstierna och Santesson. I skildringen av Kristus undersöks först hur frälsarens blod och sår tolkas i passionsdikterna. Dels uppfattas de som renande från synd, dels som närande, alltså livgivande och hälsobringande. Lindgärde får anledning att följa ett antal slitstarka motiv: till exempel Jesus symboliserad som pelikan, eller blodet som nådens springkälla eller såren som fristäder och klyftor där den troende finner säkerhet för ondskan. I passionsdiktningen skildras också Jesus i ett antal olika roller: den kämpande hjälten, den maktlöst lidande

frälsaren, Höga visans sköne vän och brudgum, samt den korsfäste med öppen famn. Eftersom frågekomplexet är så centralt för passionsdikningens utformning diskuteras också det teologiska problemet om förhållandet mellan Jesu gudomliga och mänskliga natur. Problemet gestaltas i dikterna i form av paradoxer och antiteser vilka alltså i meditationens tjänst vill väcka häpnad, förundran och förståelse. (s. 329)

Även det sjätte kapitlet är starkt teologiskt inriktat. Här studeras hur passionsbetraktelsens nytta och gagn uppfattades. Berättelsen om Jesu lidande fungerade som en förebild, ett exemplum. Här kunde man hämta lärdom om ett rätt leverne. Men berättelsen skulle också sprida ljus över de yttersta tingen. Genom Jesu lidande och död ges människan förtröstan om himmelsk glädje. Meditationen ger människan stöd och tröst inför hennes egen död, och avh.förf. jämför passionsdikningen med ars moriendi-litteraturen – handböckerna i konsten att dö. Sjätte kapitlet avslutas med en studie av de språkliga »kontrastassociationer» (begreppet är hämtat från Esbjörn Belfrages avhandling om svensk psalmdiktning på 1600-talet) som används för att lyfta lidandeshistoriens betydelseinnehåll för den fromme. Santesson skriver till exempel att Kristus »will en Fänge bli, at wi må wara fri». (s. 371) Avh.förf. menar att kontrastassociationen, paradoxerna och anti-teserna står i den andliga retorikens tjänst för att överbrygga snarare än övertyga.

I avhandlingens avslutning sammanfattas resultaten av undersökningen. För det första har det visat sig att de versifierade betraktelserna skall förstås i ett lutherskt sammanhang. För det andra står språkets roll klar: med hjälp av den poetiska och retoriska tekniken kan det ofattbara göras begripligt i passionsdikterna. För det tredje betonas att ett »folkligt» och i viss mån individcentrerat perspektiv framträder i dikterna. Dikningen om Kristi lidande är inte förbehållen en avgränsad grupp, och av närmast teologiska skäl – Guds relation till det betraktande jaget – uppstår ett slags individualism, om än under speciella villkor.

*

Avhandlingen är mycket omfattande, över 400 sidor, och ibland skulle man av pedagogiska skäl önska att framställningen kunde ha kortats något – möjligen genom en viss sovring av textexempel. Vissa texter citeras flera gånger, t.ex. en strof av Tiburtius (s. 283 och 343 – för övrigt med samma tryckfel båda gånger: »många» skall vara »mänga»). En bilddikt av Frese återkommer också två gånger (s. 229 och 285). Det finns även en tendens till upprepningar. Hans-Henrik Krummachers hypotes om den tyska passionsdiktens utveckling från det bibelparafraiserande till det meditativa refereras tre gånger. (s. 12, 17, 58) Vissa citat borde också ha kunnat komprimeras. Det är svårt att motivera citatet på s. 278 f. där fyrtio rader ur en predikan av Spegel anför.

Avhandlingens formalia och akribi lämnar ett och annat övrigt att önska. Tryck- och slarvfelen är många, vilket tyvärr minskar upplevelsen av vederhäftighet. Detta är beklagligt eftersom bristerna i akribi inte på

något sätt förrycker undersökningens resultat. Grundarbetet är gott och med undantag av personregistret handlar det främst om småsaker. Personregistret är emellertid helt obrukbart. Många namn saknas helt: Wiesenhütter, Petrus Johannis Gothus, Wigart, Recke, Napiersky och många fler, ja till och med Carl Anders Rooth som ju skrivit en av de dikter som är avhandlingens föremål. Hänvisningar är bortglömda; Anders Båld är egentligen två personer, far och son; namn är felstavade - Bernhoff skall t.ex. vara Bernhoft. Ett anglosachsiskt sorteringsprogram har uppenbarligen kommit till användning, vilket innebär att å och ä sorteras på a och ö på o. Dessutom har v och w särregistrerats.

Principerna för återgivning av primärtexterna framgår inte, och skillnad görs i allmänhet inte mellan fraktur, antikva och fetstil, eller mellan fransk och tysk stil i citat från ms. Tryckfel korrigeras stillatigande. Akribi i citat kan studeras i appendix 1, där Rålamb's *Passions Historia* återges efter ms. Småsaker att anmärka på går att hitta: »Sammafattad» skall vara »Sammanfattad» (s. 395), »betenker» skall vara »betencker» (ibid.), »Saepter» skall vara »Scepter». (s. 399) Den enda väsentliga felet återfinns när solen stigit upp ur havet »men den heela Presteskar [...] såg alltid sig instella» (s. 398): »men» skall förstås vara »man» vilket är i linje med passionsdikternas visuella karaktär. Kvaliteten på textåtergivningen är alltså egentligen mycket hög, men avhandlingen förfulas av de onödiga småfelen. Hänvisningar till använda texter är korrekta, men kan någon gång saknas eller vara otydlig. (s. 155, 197, 205, 268) Hänvisningar till Widmans passionsdikt är oklara. (T.ex. s. 277 och 315) En förvirrande paginering med arabiska siffror har använts, som inte finns i förstaeditionen (kanske är den hämtad ur ett för hand numererat sammelband?) Istället borde hänvisningarna gjorts till den i FE befintliga arknumreringen, vilken skett med bokstäver och romersk bladnumrering.

Avhandlingens stora bredd och mångsidighet ger en oppositionsbenägen läsare utrymme för ett antal angreppspunkter. Det omfattande material som stått författaren till buds innebär till exempel problem vad gäller undersökningens avgränsningar. Ämnet bestäms med ett citat som »Jesu Christi Pijnos Historia rijmwiijs betrachtad». (s. 9) Val och bortval tas upp (s. 41 f.), men avgränsningarna görs inte riktigt klara. Genremässigt ligger de fjorton valda verken nära det klassiska eposet, men om jag förstår avhandlingen rätt är det inte uttryckligen passionseposet utan passionsdikten som har undersökts. Ett annat avgränsningsproblem rör tiden. I avh. sägs att »den tidsmässiga ramen är satt av dikten själv» (s. 9), vilket emellertid motsägs, när en passionsdikt av Olaus Petri (tr. 1557) kort presenteras, men sedan förs undan eftersom den egentligen faller »utanför den tid avhandlingen omfattar». (s. 16)

I själva verket tycks alltså följande kriterier ha använts vid utväljandet av undersökningsmaterialet: Texten skall vara versifierad, i snäv bemärkelse behandla passionshistorien, vara av mediativ karaktär, ha en viss längd samt vara tillkommen under 1600- eller 1700-talet. En tydligare och mer utförlig problema-

tisering av undersökningens avgränsningar vore alltså önskvärd. Man kan till exempel fråga sig vad det innebär att de kortare passionsdikter som skrevs framför allt under 1700-talet med ordet 'tankar' i rubriken inte sätts in i ett traditionssammanhang. Det skall dock sägas att Lindgärde på ett föredömligt sätt beskriver passionslitteraturens bredd och brokighet – det jag efterlyser är en utförligare diskussion av avgränsningarnas för- och nackdelar.

Lindgärdes undersökning präglas av ambitionen att redovisa det samlade primärmaterialet, men hon tvingas konstatera att det kan finnas ytterligare passionsdikter. (s. 36) Vissa texter är helt eller delvis förkomna, exempelvis ett större arbete av Mikael Renner. Vidare hänvisas till en förlorad dikt av Erland Hofsten: »Rimm öfwer vår enda Frälsares Jesu Christi oskyldiga död». (s. 36) Handskriften var senast synlig på Karlstads Stiftsbibliotek vid 1960-talets slut och skulle nu vara försvunnen. Jag har emellertid kunnat konstatera att den finns i gott förvar – numera på Folkrorelsernas arkiv i Karlstad. Fyndet förrycker knappast avhandlingens resultat, även om det rör sig om en omfattande och ganska viktig text. Den omfattar titelsida, ett förord, ungefär 650 alexandrinverser och en hyllningsdikt till författaren. Eposet har ganska lite av meditativa kvaliteter, men är desto mer intressant utifrån litteratursociologiska och retoriska perspektiv. Till dessa återkommer jag.

Problemet med begreppet retorik har Lindgärde utförligast berört i kapitlet »Retorik som den heliga Andens språk». (s. 125 ff.) Här sägs bl.a.: »Det är uppenbart att det i den andliga vältaligheten ligger en spänning inbyggd mellan vältalighet och den konst som med stilistiska medel väcker känsla och tro till liv hos åhörarna och tanken på gudomlig nåd och inspiration som det som egentligen styr talet och verkar känsla och tro hos människan.» (s. 125) Och vidare: »Den kristna förkunnsen liksom meditationen lever under 1600-talet i ömsesidigt kreativt förhållande till rådande retorik i och med att retoriken i allmänhet och eloquio [sic] i synnerhet svarar mot bestämda behov.» (s. 128) Frågan om hur bodelningen egentligen är beskaffad – ur människans synvinkel – mellan den språkliga, retoriska formen och den sanna förkunnsen förefaller här inte tillräckligt utredd. Förelåg egentligen någon spänning alls?

Problemet är sannerligen inte enkelt, men värt att uppmärksamma. Jan Lindhardt har i *Martin Luther, Erkendelse och formidling i renaessancen* (1983) visat hur Luthers teologi formats av renässanshumanismens språkoptimistiska och retoriska syn på både ordet och människan. Alltså: för Luther är retorikens system inte predikoteknik, utan »en underliggande princip som präglar hans förståelse av de centrala teologiska begreppen, och som ger struktur åt hela hans skriftcentrerade teologi.» (Cit. ur ett ventilerat kapitel i Nils Ekedahls kommande avhandling om Haquin Spegels predikningar.)

Till de svåra och centrala begreppen hör också »meditation», vilket används synonymt med »betraktelse». (s. 42) På s. 97 likställs »meditation» också med »andakt». Ordet meditation blir alltså mycket laddat.

Ett av undersökningens huvudsyften är som nämnts att klargöra hur katolska och lutherska meditationsövningar skiljer sig åt, och i avhandlingen visas hur det finns ett lutherskt motstånd mot det mystiska, affektladdade, visionära i den ignatianska meditations-traditionen. Därför menar jag att det finns en fara i att använda begreppet »meditation», som alltför lätt leder tankarna mot den ignatianska eller den moderna förståelsen av ordet. Kanske meditationsbegreppet skulle bli mer hanterligt om man som litterärt genrebegrepp använde ordet »betraktelse», som andlig framhetsteknik begreppet »meditation» och ordet »andakt» för den enskildas mer eller mindre formaliserade umgänge med Gud.

När dagens litteraturvetare och historiker behandlar äldre tider förbises alltför ofta den oerhörda betydelse som religionen hade, och avhandlingen är ett viktigt försök att rätta till den obalansen. Det religiösa perspektivet betonas, och Lindgärde menar att många av dikterna »hör hemma i kammarens privatandakt.» (s. 382) Men frågan inställer sig ändå ibland: skall betraktelsedikterna primärt ses som individuella andaktsarbeten? Även om avh.förf. uppmärksammar litteratursociologiska betraktelsesätt (t.ex. ss. 30 och 45) förefaller de mig ibland undervärderade. En och annan av texterna tycks främst ha fungerat som merithandling, och de flesta ger intryck av ett mycket medvetet förhållande till en publik i ett socialt rum. En närmare granskning av de fjorton primärtexterna visar att huvuddelen är skrivna av studenter, oftast omkring 30 år, vilka är på väg ut i det offentliga livet. Övriga dikter är skrivna av kvinnor över 60 år. Det finns alltså anledning att misstänka att texterna även – och ibland främst – fungerat som övningsstycken i en respektabel genre. Det är påfallande att Sophia Elisabet Brenner inte i någon större utsträckning ägnade sig åt religiöst författarskap vare sig före eller efter *Wärs Herres och Frälsares JESU CHRISTI alldraheligaste Pijnos Historia Rijnwivs betrachtad*. Eposet skrevs ju också som ett lojalt tack till ständerna för en författarpension. Brenners uttalade huvudsyfte med dikten var »många enfaldigas uppbyggelse». Särskilt de äldre av undersökningens dikter förfaller mig på detta sätt stå nära den retoriska predikotraditionen – stadigt placerade långt från den egna kammarens andaktsfulla och avskilda ro.

I sammanhanget är även Hofstens text instruktiv, en text som alltså inte varit tillgänglig för avh.förf. Dikten är inte bevarad i sin ursprungliga utformning utan som en renskrift i dåvarande Karlstads Stiftsbiblioteks ägo och daterad 1688 – precis den tidpunkt då Hofsten försökte få fart på sin värmländska prästkarriär. I avhandlingen talas om en »deklamatorisk situation som är meditationsdiktens främmande», men Hofstens verk och flera av de andra passionsdikterna har drag som visar att de hör hemma i offentligheten. Hofstens dikt hade ursprungligen framförts för landsmännen på Värmlands Nation i Uppsala 1677 och just den deklamatoriska situationen är här avgörande. Likaså vet vi att Johannes Columbus latinska »De passione Christi» 1672 lästes upp för studenterna. Exemplet

visar hur 1600-talets passiondiktning har band till akademiskt lärda och retoriska sammanhang.

Det finns också andra sätt att betrakta passionstexterna i förhållande till samhället. Från den världsliga maktens sida ville man som bekant styra läsningen, och det förefaller som om detta slag av diktning var »beskyddad» diktning. Inte minst dedikationerna tyder på detta. Ett mycket spännande stycke i avhandlingen handlar om den »förnöjsamhetsförkunnelse» man finner i vissa av texterna. (s. 346 f.) Lindgärde påpekar att berättelserna om Jesu död borde ge rika tillfällen att kritisera världslig och andlig makt, men att man särskilt i de översatta texterna finner varningar mot verkliga upprorsmakare (till skillnad från Jesus), och vidare hyllningar till prästerskapet, polemik mot sekter och svärmar som hotar den rena religionen samt hyllningar av den hierarkiska samhällsordningen. På s. 76 får avh.förf. till och med möjligheten att påpeka att Barrabas, som var enda barnet, i passiondiktningen används som varning för undfallenhet i barnuppföstran. Skulle man inte kunna tänka sig att gå ett steg till och fråga sig om inte elementet av »social disciplinering» är viktigare än det i förstone tycks?

Man kan vidare fråga sig hur populär passionsepiken egentligen var och vilka läsargrupper den nådde. Genrens receptionshistoria är viktig eftersom avhandlingen ställer texternas funktion och nytta i centrum samt betonar deras »folkliga» kvalitet. I litteraturförteckningen tas primärtexterna upp i en särskild avdelning, men nya editioner är mycket sparsamt förtecknade. Det är emellertid inte helt oviktigt att Brenners dikt kom i ny edition 1752, Santesson's i två nya editioner (1764 och 1765) och Tiburtius i en västeråsedition någon gång mellan 1720 och 1731. Sammanställs genrens hela utgivningshistoria på det sätt jag här föreslår bekräftas nämligen inte bara Sven Christer Swahns konstaterande att det inträffade pucklar i messiadiktning kring 1690 och 1730, utan en tredje puckel visar sig finnas kring 1760. Av nitton tryckta editioner och bevarade manuskript tillkom så många som elva under två tidsmässigt korta perioder, 1727–1736 och 1752–1764. Varför dessa anhopningar? Är de uttryck för litterära modeväxlingar?

Eftersom Lindgärde valt att hantera passiondiktningen som en enhet saknas en problematisering av passiondiktningens skiftande receptionshistoria. Dock kan man med fog fråga sig om vi har att göra med olika typer av publik och författare under olika tider. Vid 1600-talets mitt var det kanske bara det estetiska avantgardet i adelskretsar och de akademiska miljöerna som hade förutsättningar att intressera sig för passionseposet. Hundra år senare förefaller det mig som om samma estetiska avantgarde rynkade på näsan åt detta slags litteratur, medan en ny och stor, men konventionell grupp av läsare fortsatte att konsumera passiondiktning. Avh.förf. menar att de poetiska bibelmeditationerna visar ett »folkligt» perspektiv. (s. 381) De skulle stå långt från universitetets latinska diktning och författarna höra hemma utanför de akademiska sammanhangen. Jag betvivlar att detta är helt korrekt. Det stämmer förmodligen ganska väl för

mitten av 1700-talet men definitivt inte för 1600-talet. Johannes Paulinus *Den korsfäste Kristus* är ett litterärt avancerat verk och hör enligt Enckell till »de mest representativa barockalstren i Finlands litteraturhistoria». Det senare 1700-talets passionsdiktning kan inte beskyllas för estetisk avantgardism. Här belyses alltså en grundläggande svårighet i Lindgärdes avhandling: förhållandet mellan förändring och kontinuitet.

I avhandlingen tas alltså ett samlat grepp om texterna varav den äldsta är från 1641 och den yngsta från 1787. På s. 9 sägs att »jag behandlar passionsdiktningen därför huvudsakligen som en enhet med variationer.» Och på s. 13: »Min ambition är att undersöka en genretyp, mindre var enskild dikt som uttryck för en diktares tankar eller temperament.» Lindgärde lyckas också visa hur förbluffande enhetlig traditionen är. Men avståndet är ändå långt från trettioåriga krigets dagar till gustaviansk tid, och genren måste rimligen ha genomgått vissa förändringar. Avh.förf. är naturligtvis inte omedveten om problemet, utan mycken möda läggs ner på att notera hur den ena texten skiljer sig från den andra. Sålunda konstateras exempelvis att: »Hos Frese står kampmotivet tillbaka för tanken på skuld och rättfärdighet. Brenner däremot uppehåller sig ofta vid Jesus som den kämpande hjälten». (s. 310) Skräckinjagande helvetesbilder hittar man främst hos Jacob Frese vars dikt är mer affektiv än de övriga. (s. 213) Om Gyllenstierna och Santesson sägs att de i särskilt hög grad står nära de samtida predikningarnas tolkningstradition (s. 283), och Lindgärde visar att »Gyllenstierna har ett [sic] slags associativ metod där enstaka bibelord rycks ur ett sammanhang för att ingå i ett annat» och: »Tanken på Jesu blod och sår tycks ta sig tydligare och fler uttryck i hennes sonetter än i övriga dikter». (s. 290) På s. 368 noteras att i Rooths dikt – den yngsta i materialet – förekommer ingen längtan efter livets slut eller någon reflexion över att Jesu lidande och död skulle medföra en tröst för människan. På detta sätt kan listan göras lång över hur Lindgärde på ett omdömesgillt sätt pekar ut väsentliga inbördes skillnader mellan texterna. Hon menar att vi i dikterna möter ett »slags individualism, men en individualism under speciella villkor» (s. 381), men understryker samtidigt att den ensamma betraktarens röst inte är personlig: »Upplevelser och personliga känslor ligger utanför den litterära texten. Redskapen var nämligen givna och uttrycksformerna hade skapats av långvarig konvention och förutsattes ännu inte förmedla den inspirerade diktares originalitet.» (s. 382) Bibeltextens totala betydelsedimension var giltig inte bara under medeltiden, utan även för dikterna som behandlas i avhandlingen; dock med det viktiga undantaget för Rooth. (s. 243 f.)

Det är välgörande med en undersökning som för en gångs skull låter utvecklingsperspektivet stå tillbaka för betonandet av konstans och tradition. På detta sätt hanteras förmodligen texterna med störst historisk rättvisa. Men ändå önskar man – som ett komplement till undersökningen av genrens kontinuitet – att just de avgörande skillnader mellan texterna ledde till en problematiserande diskussion. Själv anar jag väsentliga

olikheter författarna emellan och skulle gärna vilja veta mer, till exempel om hur kvinnors och mäns texter skiljer sig åt, hur yngre författare skiljer sig från äldre, eller i vilken utsträckning personliga öden avgör diktens form. Lindgärde konstaterar själv att: »För den sjuklige Frese förefaller tanken på den egna förestående döden ingå förening med betraktandet av Jesu lidande och död.» (s. 301)

En annan fråga i sammanhanget gäller genetiska och komparativa förhållanden. Hur förhåller sig de svenska texterna inbördes? Vilka fick genomslag? Hade Brenners text den nyckelställning i den svenska traditionen som ibland antyds i avhandlingen (t.ex. s. 26)? Förhållandet mellan andlig och världslig diktning förefaller också något för lite belyst. I avhandlingen betonas den religiösa diktningen och Lindgärde ansluter sig till den hypotes som Martin Lamm och senare och vidare Stina Hansson har drivit i Sverige och Deborah Shuger nyligen framfört ifråga om anglosachisk litteratur: nämligen att den andliga värtaligheten med dess måttliga bruk av ornatus men med stort utrymme för pathos och affekter skulle komma att transmuteras till romantiskt eller förromantiskt sensibla uttrycksformer. Detta innebär alltså att den världsliga 1700-litteraturens känslsamhet har sin förutsättning i den föregående epokens andliga diktning. Avhandlingen ger ett nytt och spännande material för bevisföringen. Mindre utrymme ägnas emellertid frågan om hur världsliga litterära modeller påverkat den andliga diktningen.

Man kan exempelvis stanna vid skildringen av Frälsarens skönhet i Rålams dikt: »Ja see hans hufwud dock, hans gull förmengde håår/ hur thet nu solat är, af blodh, see bryst och låår, Hans alabaster kropp, hur ymkelig sen är målat/ Med tusend röda streck» etc. I avhandlingen betonas likheterna med Höga visan, medan den petrarkistiska kärlekslyriken visserligen nämns, men förs undan bland »möjliga bakgrundstexter». (s. 317) Här är jag övertygad om att den världsliga litteraturens skildring av skönheten på ett avgörande sätt färgat den andliga. Man kan jämföra med Leonard Forster som i *The Icy Fire* (s. 46) visar hur jesuiterna i sin nylatinska diktning på 1500- och 1600-talen skickligt utnyttjade världsliga, och inte minst petrarkistiska motiv för religiösa ändamål.

En följdfråga är hur användningen av stilistiska och retoriska medel bör betraktas. På flera ställen (t.ex. s. 233) talas om hur det teologiska innehållet inte bara gestaltas i bildspråk utan också i språkliga kontrastarrangemang som antites och paradox. Tanken att Gud kan lida på en mänskligt sätt är ju paradoxal, och avh.förf. påpekar (s. 336) att paradoxer liksom antiteser får »sin betydelsefulla roll i meditationen med dess behov att förena känsla och intellekt.» Fyrtio sidor senare (s. 376) sägs att antitetiska konstruktioner av modellen »Han bleff dödh/ på thet wij skulle lefwa» tycks vara vanligare i meditationer och poetiska framställningar än i predikningar. Konstaterandet är mycket spännande, och skulle kunna problematiseras. Man kan naturligtvis tänka sig att bruket av paradoxer och antiteser kommer ur ett inre behov av att språkligt gestalta förnuftet obegripliga förhållanden. Men det

förefaller mig omöjligt att detta skulle kunna ske utan lärdomar från renässansens och barockens världsliga poesi, i vilken diktarna excellerar i retoriska överraskningseffekter. Inte minst har renässansens och barockens stilideal formats av Petrarcas och petrarkismens oerhört inflytserika sätt att skildra den paradoxala (och halvt religiösa) kärleksupplevelsen i förbluffande oxymora och antiteser. Här möter alltså den kvistiga frågan om det egentligen finns några vattentäta skott mellan andlig och världslig diktning, eller om det helt enkelt rör sig om kommunicerande kär.

Valborg Lindgärdes avhandling är en mycket lärd och rik studie på ett område som alltför sällan beträds av litteraturforskare. Det magistrala greppet över två århundraden och över dussinet författarskap innebär oundgängligen att en kritisk granskare ges möjlighet att sätta frågetecken inför detaljer eller formulera konkurrerande hypoteser. Detta förringar på intet sätt avhandlingens värde. Estetiskt och litterärt har förmodligen de flesta av passionsdikterna föga att säga oss idag, men när det gäller litteraturhistorie-skrivningens stora sammanhang är texterna en viktig inkörsport. Herbert Schöffler väckte uppeende på 1930-talet när han påpekade att *Den unge Werthers lidanden* är en sekulariserad version av Kristi lidande, men först efter att ha tagit del av Lindgärdes avhandling har det stått klart för mig hur provokativ Goethes roman måste ha varit 1774. Den gamla passionsdiktningen levde fortfarande, inte bara i Sverige utan även ute i Europa.

Men Lindgärdes avhandling visar inte bara hur vi tenderar att glömma stora delar av äldre epokers litterära karta. Den ger också väsentliga insikter om 1600- och 1700-talens litterära tänkande som kommer till nytta vid studiet av till synes sekulariserade författarskap. I avhandlingen berörs kort förhållandet mellan Bellman och passionsdiktningen. (s. 175 f.) Här visas att Bellman utnyttjar konventioner ur betraktelse-litteraturen – till exempel regissörstekniken och bruket av *evidentia* – och man kan fråga sig om inte just passionsdiktningen är en viktig bakgrund för Bellmans skildringar av sina hjältars lidanden och död. Med tanke på Bellmans burleska teknik – se Kurt Johannessons uppsats i *Tio forskare om Bellman* – är det synnerligen intressant när Lindgärde, stödd på Shuger, identifierar en känslotark och enkel stil utvecklad för att överbrygga motsättningen mellan det sublima och det enkla. (s. 115) I avhandlingen refereras Shuger som menar att inom den kristna genus grande är det inte »det sublimes som kläds i humilitas» utan »det låga som blir sublimt». Man kan därför med fog fråga sig i vilken mån en kristen genus grande var en realitet för 1700-talsförfattarna, enkannerligen Bellman. (Jfr min rec. av Lindgärdes avh. i SvD 96.04.06) Lärrikt och roande är hur Lindgärde jämför Rooths passionsdikt med samme författares *Klagan, Yttred i et Sällskap I anledning af Brännwins-Bristen*: »Klagodiktens ämne är förvisso ett annat men formen snarlik och uttrycken för sorg har jämförbara och påtagligt stora gester.» (s. 36)

Grundligheten och lärdomen i Valborg Lindgärdes avhandling övertygar. Avhandlingen är ett väsentligt bidrag till den litteraturhistoriska forskningen och kommer att utgöra en viktig hållpunkt i framtida forskning om svensk 1600- och 1700-talsdiktning.

Lars Burman

Eva Ekselius: *Andas fram mitt ansikte. Om den mytiska och djuppsykologiska strukturen hos Per Olov Enquist*. Symposium. Stockholm/Stehag 1996.

Eva Ekselius har egentligen ått sig valt en omöjlig uppgift, och när hon genomfört denna visat att omöjligheten faktiskt kan vara en god utgångspunkt. Det omöjliga består främst i att med instrument som hör hemma i en vetenskaplig värld – låt oss med Ekselius kalla den »djuppsykologisk» – beskriva en annan värld, eller för att använda ett av hennes favorituttryck »universum», nämligen Per Olov Enquists författarskap.

Något svepande och kategoriskt påstår Ekselius inledningsvis att »[det] finns en benägenhet hos medierna och kritiken att hos Per Olov Enquist främst uppmärksamma det yttre, ofta dokumentariska skiktet i berättelsen» (s. 11), ett påstående hon sedan varierar. Istället vill hon med hjälp av psykoanalytisk teori undersöka de existentiella skikten i hans författarskap, och med hjälp av antropologisk och religionshistorisk forskning belysa en uppfattning om människan som en del av en kosmisk ordning. I anslutning till Thomas Breddsdorff tar hon därvid utgångspunkt i att det viktiga i texten inte ligger öppet, utan måste sökas i en underliggande struktur.

Så gör hon en översiktlig genomgång av olika forskningstraditioner och uppmärksammar särskilt »den nya kritiken» i Frankrike, och ansluter sig till dess uppfattning att en författares hela produktion är den enhet som tolkningen bör inriktas på, vidare psykologikritikens sätt att söka det omedvetnas närvaro i verket, den tematiska analysens och den tematiska kritikens definition av begreppet tema, hon resonerar kritiskt kring den tidigare tillämpningen av psykoanalytisk teori på litterära texter, och avslutar denna genomgång med T.S. Eliot och den mytiska metoden, något hon finner fortlevande hos Per Olov Enquist. Vad gäller hennes egen metod, vill Ekselius poängtera att hon inte använder psykoanalytiska teorier för att analysera författaren eller hans diktade gestalter, utan att det hela tiden är fråga om att avlocka *texten* dess dolda hemligheter.

Efter att ha uppgivit att hennes undersökning omfattar åren 1961–1991, nämner Ekselius vattnet som ett viktigt element hos Enquist, och då främst i dess frusna form som också fått ge namn åt ett helt kapitel: Isen. Denna hör samman med död och infruset liv, och mannen i isgraven blir för Ekselius en metafor för depression och melankoli, liksom avhandlingens titel *Andas fram mitt ansikte* är en bön om att någon måtte ta bort isshinnan från den känslomässigt infrusne.

Så dröjer Ekselius vid nyckelordet »smärtpunkterna», de som enligt Hanne Heiberg i *Från regnormarnas liv* inte får kapslas in om vi vill leva fullvärdigt, och

hon deklarerar som en av sina avsikter med boken att undersöka vilka konflikter som hänger samman med textens smärtpunkter. För att vi bättre skall kunna identifiera dessa och liknande fenomen i texten, beskriver hon sedan hur människan enligt psykodynamisk teori formas under sin första levnadstid, och läser Enquists bild av den infrusne mannen som en fördriven del av självet som pockar på att åter bli erkänd.

Eftersom självmordet förekommer ofta i Enquists texter, dröjer Ekselius utförligt vid det, och särskilt då döden genom vatten, inte minst därför att sättet att ta sitt liv enligt psykoanalytisk uppfattning är en gestaltning av den konflikt som drivit fram självmordet.

Efter att ha ställt albatrossens flykt gentemot den infrusnes orörlighet, övergår Ekselius till att undersöka det motiv med mannen som förvarar metmaskar i munnen som finns i *Musikanternas uttåg* och som varierar på andra håll. Andra motiv som hon med hjälp av djuppsykologisk tolkningsteori examinerar, är den stympade tungan i samma bok, liksom kroppen som en behållare vars innehåll hotar att läcka om självkontrollen brister, varvid hon påpekar att det från psykoanalytiskt perspektiv går en skiljelinje mellan den som saknar förmågan till kontroll och den som har den och som föraktar bristande förmåga därvidlag.

Ekselius dröjer utförligt vid fenomen som har med våld mot den svagare och det sexualiserade våldet att göra, och påpekar att situationer som gestaltar ångesten att bli skadad i kroppsdelar som har med orala, anala och genitåla funktioner att göra förekommer ymnigt hos P.O. Enquist, och den svit av stymningsbilder som finns i texterna vill hon i anslutning till psykoanalytisk teori se som preoidipal kastraktionsreaktion, dvs. att för det lilla barnet blir könet för kroppen vad modern är för barnet; allt kan gå förlorat.

Det gröna huset är centrum i ett metafysiskt universum, skriver Ekselius, och därmed sammanhänger den ofta förekommande bilden av telefontrådarna-himmlaharpan som är fästad vid huset. Liksom den mytiska världsspelaren skapar ordning i kaos där den befinner sig mellan himmel och jord, skapar himmlaharpan en moralisk ordning. En annan frekvent bild som hon söker tolka, är den där personer eller roller hos P.O. Enquist rent bokstavligt döljer sig och sin skam genom att vira någon form av tyg runt huvudet.

Efter att i kapitlet »Himmlaharpan» ha behandlat främst *Musikanternas uttåg*, *Nedstörtad ängel*, *Magnetisörens femte vinter*, *Hess*, *Sekonden* och *I lodjurets timma*, och bland annat ha berört den känsla av skuld som går som en röd tråd genom Enquists författarskap, övergår Ekselius till att skriva under rubriken »Ängel i underjorden». Det är förstas *Nedstörtad ängel* det är fråga om, en roman som består av sammanslagna fragment. Där liknar hon Maria – dvs. det huvud som är fäst vid Pinons huvud som en gruvarbetarlampa – vid en anklagelse som det inte går att fly från, och som hon under jämförelse med Julia Kristeva menar befinner sig i en avgrund av smärta.

Med »underjorden» menar Ekselius inte bara den gruva där Pinon och Maria vistas; ordet står också för den gastroskopi som finns beskriven på flera håll hos Enquist, och på ett psykiskt plan de igenslammade